

สถูปเจดีย์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา

STUPA, A SYMBOL OF BUDDHISM

วรท ฤทธิมะหันต์

เทศบาลตำบลวังห้ว จังหวัดสุพรรณบุรี

Warot Ritmahan

Wang Wa Subdistrict Municipality, Suphan Buri Province

Email: warot2020@gmail.com

Received 18 December 2024; Revised 27 December 2024; Accepted 30 December 2024.

บทคัดย่อ

บทความนี้ศึกษาสถูปเจดีย์ในพระพุทธศาสนาเป็นสัญลักษณ์ทางศาสนาและวัฒนธรรมที่สะท้อนความศรัทธาและคติความเชื่อสืบทอดมาแต่โบราณ ในสมัยสุโขทัย คำว่า “สถูป” และ “เจดีย์” ถูกใช้ควบคู่กัน หมายถึงสิ่งก่อสร้างที่บรรจุอัฐิธาตุของบุคคลสำคัญ พระเจ้าอโศกมหาราชทรงสร้างสถูปเพื่อบรรจุพระอัฐิของพระเจ้าติโลกราช ในอินเดีย สถูปเริ่มต้นจากเนินดินบรรจุอัฐิธาตุ พัฒนาเป็นศาสนสถานสำคัญ ท่านสร้างมหาสถูปแห่งนาลันทา พระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งเสริมการสร้างสถูปเพื่อเป็นพุทธบูชา ทรงสร้างสถูปสาญจีและศิลาบัลลังก์ต่าง ๆ การแพร่ขยายของพระพุทธศาสนาทำให้รูปแบบสถูปได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดีย ศรีลังกา และพม่า จนกลายเป็นศิลปะเฉพาะถิ่นในไทยตั้งแต่ยุคทวารวดี สุโขทัย อยุธยา ถึงรัตนโกสินทร์ เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์และศิลปกรรมที่ทรงคุณค่า ช่วยเปิดเผยประวัติศาสตร์วัฒนธรรมไทยและภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีการผสมผสานศิลปะและคติความเชื่ออันหลากหลาย

คำสำคัญ: รูปแบบ, สถูป, สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา

Abstract

This article studies the stupa in Buddhism as a religious and cultural symbol that reflects faith and beliefs that have been passed down since ancient times. In the Sukhothai period, the words “stupa” and “chedi” were used together, referring to buildings that enshrine the relics of important people. King Yot Chiang Rai built a stupa to enshrine the relics of King Tilokarat. In India, the stupa began as a mound containing relics and developed into an important religious site. He built the Great Stupa of Nalanda. King Ashoka the Great promoted the construction of stupas to worship the Buddha. He built the Sanchi Stupa and various stone thrones. The spread of Buddhism caused the stupa style to be influenced by Indian, Sri Lankan,

and Burmese art, until it became a local art in Thailand from the Dvaravati, Sukhothai, Ayutthaya, and Rattanakosin periods. It is valuable historical and artistic evidence that helps reveal the history of Thai culture and the Southeast Asian region, which has a mixture of arts and diverse beliefs.

Keywords: Pattern, Stupa, Buddhist symbol

บทนำ

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่สำคัญศาสนาหนึ่งของโลก และเป็นศาสนาประจำชาติไทยมาเป็นเวลาช้านาน มีอิทธิพลต่อโครงสร้างของวัฒนธรรมไทยมากที่สุด ในปัจจุบันประเทศไทยนับว่าเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาในโลก เนื่องจากเป็นที่ตั้งขององค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก มีหลักคำสอนอันเปรียบเสมือนห้วงมหานทีแห่งสรรพศาสตร์ (พระครูโสภณปริยัติสุธี (ศรีบรรตรธีรธมโม), 2550: 1-3) พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่อยู่คู่กับชาติไทยมาอย่างยาวนาน ถือเป็นศาสนาประจำชาติที่มีบทบาทสำคัญต่อสังคมไทยและวิถีชีวิตของคนไทย หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาได้แทรกซึมเข้าสู่ชีวิตประจำวันจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมและเอกลักษณ์ของชาติไทย ซึ่งสะท้อนผ่านคุณลักษณะที่โดดเด่น เช่น ความรักในเสรีภาพและความมีน้ำใจไมตรีต่อผู้อื่น อันเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ทรงคุณค่า หลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีแสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาได้เริ่มเข้ามาเผยแผ่ในดินแดนสุวรรณภูมิตั้งแต่ก่อน พ.ศ. 500 หรือในช่วงยุคทวารวดี ซึ่งเป็นยุคที่แสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองทั้งทางวัฒนธรรมและศาสนา ความศรัทธาในพระพุทธศาสนาของผู้คนในยุคนั้นสะท้อนผ่านโบราณสถานและศาสนวัตถุต่าง ๆ โดยเฉพาะสถูปและพระสถูป ซึ่งยังคงเป็นหลักฐานที่แสดงถึงความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาในดินแดนนี้จนถึงปัจจุบัน

สถูปในพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์สูงสุด เป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ โดยเฉพาะการสร้างสถูปหรือเจดีย์เป็นประเพณีของพุทธศาสนิกชนโดยเฉพาะ ซึ่งมีได้มีเฉพาะในสมัยพระโคตมพุทธเจ้าเท่านั้น ในสมัยของพระพุทธเจ้าองค์อื่น ๆ ชาวพุทธก็สร้างสถูปหรือเจดีย์เป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์ เพื่อเป็นที่บูชาสักการะทั้งสิ้น พระสถูปหรือเจดีย์ของพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์มีขนาดแตกต่างกันไป (พระมหาสมจินต์ สมมาบุญโญ, ออนไลน์: 2567)

สถูปเป็นสัญลักษณ์แห่งความศักดิ์สิทธิ์สูงสุด เนื่องจากเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งถือเป็นสิ่งสำคัญที่พุทธศาสนิกชนเคารพบูชา การสร้างสถูปหรือเจดีย์จึงเป็นประเพณีสำคัญที่สืบทอดมาแต่โบราณ ไม่ได้จำกัดเฉพาะสมัยของพระโคตมพุทธเจ้าเท่านั้น แต่ยังมีมาตั้งแต่สมัยของพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ อีกด้วย เพื่อเป็นที่ระลึกและบูชาพระพุทธองค์อย่างเป็นทางการ สถูปหรือเจดีย์ที่สร้างขึ้นมีขนาดและรูปแบบที่แตกต่างกันไปตามยุคสมัยและศิลปะท้องถิ่น โดยสถูปยุคแรกมีลักษณะคล้ายเนินดินหรือหลุมฝังศพ เช่น สถูปที่สาญจี (Sanchi) ซึ่งสร้างขึ้นโดยพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งราชวงศ์โมริยะ มีลักษณะโดดเด่นเป็นรูปโอคว่ำ ตั้งอยู่บนฐานและมีฉัตรปักบนยอด แสดงถึงความเคารพ

และศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งของผู้คนในยุคนั้น (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2522: 12) ต่อมา กษัตริย์ในราชวงศ์สุโขทัยได้ปรับเปลี่ยนรูปทรงของพระสถูป โดยเพิ่มความสูงขององค์สถูป ทำฐานทักษิณล้อมรอบองค์พระ และสร้างสถูปแบบหลายชั้น สมัยพระเจ้ามีนทร์นิยมสร้างภาพประติมากรรมประดับพระสถูปเพื่อเพิ่มความงดงามและความศักดิ์สิทธิ์ เมื่อถึงยุคของกษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัยที่ครองแคว้นคันทราราช ได้พัฒนาศิลปะแบบคันทราราช โดยเปลี่ยนจากการประดับพระสถูปด้วยประติมากรรมมาเป็นซุ้มจระนำสี่ทิศติดกับองค์สถูป ในสมัยพระเจ้าจันทรคุปต์ รูปแบบพระสถูปได้รับการปรับปรุงให้มีลักษณะเป็นรูปมณฑลและทรงปราสาท ซึ่งแสดงถึงพัฒนาการทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมในยุคนั้น ต่อมา กษัตริย์แห่งลังกาวงศ์ได้พัฒนาแบบพระเจดีย์ลังกา ซึ่งมีอิทธิพลต่อศิลปะและสถาปัตยกรรมในประเทศไทย โดยมีพระโสมพะดินและพระอู่ดตะเป็นผู้เผยแพร่และนำเข้ามาอย่างกว้างขวางในที่สุด (สมชาย สิริประเสริฐศิลป์, 2529: 6)

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติไทยที่มีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมไทยมาอย่างยาวนาน หลักคำสอนและประเพณีทางศาสนาได้ซึมซับเข้าสู่วิถีชีวิตคนไทย สถูปในพระพุทธศาสนาถือเป็นสัญลักษณ์แห่งความศักดิ์สิทธิ์และที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งพัฒนารูปแบบตามยุคสมัย เช่น สถูปสาญจีในสมัยพระเจ้าอโศก และสถูปแบบคันทราราชในยุคราชวงศ์สุโขทัย ต่อมารูปแบบสถูปได้รับการพัฒนาเป็นเจดีย์ทรงลังกาและแพร่หลายสู่สยามโดยพระโสมพะดินและพระอู่ดตะ แสดงถึงความเคารพและศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง ซึ่งยังคงปรากฏให้เห็นผ่านโบราณสถานและศิลปกรรมในปัจจุบัน

สถูปในพระพุทธศาสนา

สถูปเจดีย์เป็นอนุสรณ์สถานที่มีความสำคัญทางศาสนาและได้รับการพัฒนาให้เป็นศาสนสถานสำคัญในพระพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง โดยมีสถูปสาญจีในอินเดียเป็นต้นแบบสำคัญ การสร้างสถูปเจดีย์ได้วิวัฒนาการตามยุคสมัยและแผ่ขยายไปสู่ดินแดนใกล้เคียง ควบคู่กับการเผยแผ่คติความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ศิลปวัฒนธรรมลังกาและพุทธมหายานที่สำคัญในการถ่ายทอดรูปแบบและความเชื่อเหล่านี้มาสู่สยามประเทศ ซึ่งได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมอินเดียที่เป็นแม่แบบทางศาสนาและศิลปกรรมมาแต่โบราณ (น. ณ ปากน้ำ, 2529: บทนำ) สถูปเจดีย์เป็นส่วนหนึ่งของศิลปวัฒนธรรมที่สะท้อนถึงพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ศิลปะและคติความเชื่อตามยุคสมัย การศึกษาความเป็นมาและวิวัฒนาการของสถูปเจดีย์ช่วยให้เข้าใจถึงรูปแบบศิลปะที่เปลี่ยนแปลงไปตามอิทธิพลทางวัฒนธรรมและความเชื่อของแต่ละยุค รวมถึงความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมข้างเคียง ซึ่งสะท้อนถึงการแลกเปลี่ยนและการผสมผสานทางศิลปะที่เกิดขึ้นตลอดประวัติศาสตร์ (น. ณ ปากน้ำ, 2529: 1)

วิเคราะห์สัญลักษณ์แห่งพระสถูป

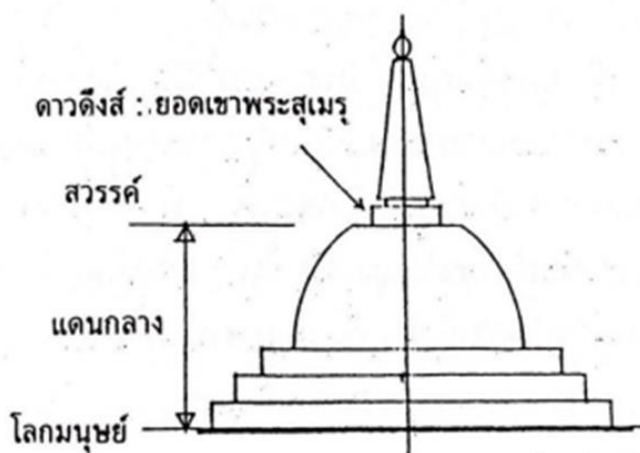
สัญลักษณ์ของพระสถูปมีรูปแบบที่เกี่ยวข้องกันโดยอาศัยการอ้างอิงตำนาน พิธีกรรม และหลักคำสอนทางศาสนา โดยพิจารณารูปแบบสถาปัตยกรรมอันมาจากขอบเขตความคิดในคติความเชื่อ

ของแต่ ละลัทธิ เป็นสิ่งที่ไม่สามารถอธิบายได้ด้วยคำพูดที่สามารถแสดงความหมายของสอุปให้กระจ่างชัดได้ สัญลักษณ์ได้อ้างอิงถึงความเป็นจริงต่าง ๆ เกี่ยวกับลำดับการปกครองที่เรียงลดหลั่นเป็นชั้นลงมา สัญลักษณ์จึงมีความหมายที่หลากหลายทั้งในแนวตั้งและแนวนราบ ลำดับชั้นจึงมีความสำคัญที่หลากหลายและแตกต่างกันออกไป ลำดับชั้นที่สูงกว่ามีความหมายมากกว่าลำดับชั้นที่ต่ำกว่า นี่คือความหมายของสัญลักษณ์ในแนวตั้ง ส่วนสัญลักษณ์ในแนวนราบ มีลักษณะคล้ายกับแนวตั้ง ที่สัญลักษณ์แสดงออกไปทางแนวนราบโดยการศึกษาตาราง หรือตาข่ายที่เกิดการเปรียบเทียบสัญลักษณ์นั้น ๆ ที่อ้างอิงสิ่งเดียวกันแล้วมาอยู่เคียงกันก็ไม่ได้ทำให้สัญลักษณ์ลดความสำคัญลงไป โดยสัญลักษณ์ในแนวนราบหมายเอาอาณาเขตของสิ่งต่าง ๆ เป็นสำคัญ (Adrian Snodgrass, 2537: 5)

การใช้สัญลักษณ์ว่าด้วยชั้นบันได

ฐานของพระสอุปฐานระเบียงแบ่งออกเป็น 3 หรือ 4 หรือ 5 ชั้น พระสอุปทรงหอปราสาทแบ่งออกเป็นชั้นต่าง ๆ ตามจำนวนเลข ตั้งแต่ 3 ชั้น จนถึง 13 ชั้น หรือมากกว่านั้น ความสำคัญโดยทั่วไปคือ ลำดับชั้นเหล่านี้เชื่อมโยงกับแนวคิดเรื่องการจัดวางพื้นที่ ฐานที่เป็นชั้น ๆ ของพระสอุปฐานระเบียงและเสาหลักที่เป็นชั้น ๆ ของสอุปทรงหอปราสาท ต่างก็เป็นสัญลักษณ์ของ

เขาพระสุเมรุ หรือภูเขา แห่งจักรวาล ซึ่งเทียบได้กับเสาแกนจักรวาล (สดมภ์) อันรองรับโลก บรหฺมยาคาส และท้องฟ้าเอาไว้ และมี โลกเป็นฐาน มีบรหฺมยาคาสเป็นท้อง และมีท้องฟ้าเป็นศิระษะเช่นเดียวกับเสาแท่นจักรวาล เขาพระสุเมรุ ค้ำยันจักรวาลไว้ทั้ง 3 ชั้น ทำให้สวรรค์กับโลกแยกออกจากกัน เกิดเป็นพื้นที่ขยายกว้าง คือแดนกลาง หรือ บรหฺมยาคาส (อันตริกษะ) กล่าวคือ ในตอนแรกภาพ ทั้งสองคือสวรรค์ กับดอกลั่นอยู่ร่วมกัน แต่เมื่อมันแยกออกจากกัน พื้นที่ที่อยู่ระหว่าง (อันตร) กลาง ก็กลายเป็นแดนกลาง (Adrian Snodgrass, 2537: 229)

แผนภาพที่ 1 พระสอุปโดมเป็นเขาพระสุเมรุหรือขุนเขาจักรวาล
ที่มา: Adrian Snodgrass, 2537: 229

สัญลักษณ์ของธรรมิกา

ธรรมิกา คือส่วนบนสุดของยอดโดมหรือยอดหอเจดีย์ในสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนา ซึ่งเป็นบริเวณที่แกนกลางของโครงสร้างโผล่ขึ้นมาและมักล้อมด้วยรั้วศาลาหรือกำแพง สะท้อนถึงอาณาเขตศักดิ์สิทธิ์ รูปแบบดั้งเดิมของธรรมิกาเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส จัดวางรอบต้นโพธิ์หรือฉัตร อันเป็นสัญลักษณ์ของแกนโลกในคติจักรวาลวิทยาพุทธศาสนา คำว่า “ธรรมิกา” เชื่อมโยงกับคำว่า “ธรรมะ” ในภาษาบาลี หมายถึง “มณฑป” หรือ “ป้อมบนระเปียง” ซึ่งสื่อถึงพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ถูกยกระดับขึ้น พระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายว่าธรรมิกาเป็นมณฑปที่ตั้งอยู่บนยอดมณฑปปราสาท แสดงถึงการเชื่อมโยงระหว่างโลกมนุษย์กับสวรรค์ในเชิงสัญลักษณ์ ซึ่งรูปแบบนี้ยังคงสะท้อนอยู่ในแผนผังของวัดและสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนาในยุคต่อมา (Adrian Snodgrass, 2537: 230)

แผนภาพที่ 2 สถาปัตยกรรม

ที่มา: <https://th.wikipedia.org/wiki/สถาปัตยกรรม>

สถาปัตยกรรมในสมัยอินเดียโบราณ สถาปัตยกรรมหมายเลข 1 ถูกสร้างขึ้นในยุคก่อนการสร้างพระพุทธรูป จึงถ่ายทอดแนวคิดทางศาสนาผ่านสัญลักษณ์ต่าง ๆ ดังนี้: ฉัตร สัญลักษณ์แห่งฐานันดรศักดิ์ของพระพุทธเจ้า, ธรรมิกา ฐานสี่เหลี่ยมเจาะรูเสียบก้านฉัตร แสดงถึงเขตศักดิ์สิทธิ์, เรือนธาตุ ทรงโดมครึ่งวงกลมประดิษฐานพระบรมธาตุ สื่อถึงจักรวาล, เมรุ ฐานทรงกระบอกยกเรือนธาตุสูงขึ้น, ลานประทักษิณ สำหรับเดินเวียนเทียนสักการะ และ โตรณะ ชุ่มประตูลักษณะภาพพุทธประวัติและสัญลักษณ์มงคล ประดับรอบทิศหลักทั้งสี่ สะท้อนถึงศิลปกรรมและความเชื่อทางพุทธศาสนาในยุคโบราณ (ธนธวกิตติกันต์, 2557: 8-11)

สัญลักษณ์ของสถาปัตยกรรมในอินเดีย ทรงโอคว่าก็ยังเป็นลักษณะสำคัญเรียกว่า อัมตะ ส่วนนี้เทียบกับเจดีย์ทรงระฆังของไทยก็คือ องค์ระฆัง หรือทรงระฆังเหนือขึ้นไปจากอัมตะมีทรงสี่เหลี่ยมเรียกว่า ธรรมิกา หมายความว่ากันไปหลายอย่างว่าเป็นรูปจำลองของอาคารที่ซ้อนกันเป็นชั้นก็มี หรือหมายถึงรั้วที่ล้อมพระศรีมหาโพธิ์ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ก็มี และยังความหมายอื่นอีก ชาวไทยเรียกทรงสี่เหลี่ยมนี้ว่า บัลลังก์ (สันติ เล็กสุขุม, ออนไลน์: 2567)

ธรรมิกากเป็นส่วนบนสุดของสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนา ซึ่งเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่แสดงถึงแกนกลางของโครงสร้างและเชื่อมโยงกับคติจักรวาลวิทยาพุทธศาสนา รูปแบบดั้งเดิมเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัสล้อมรอบด้วยรั้วศาลาหรือกำแพง สะท้อนถึงอาณาเขตศักดิ์สิทธิ์ แสดงถึงการเชื่อมระหว่างโลกมนุษย์และสวรรค์ ในสถาปัตยกรรมองค์ประกอบหลัก ได้แก่ ฉัตร ธรรมิก้า เรือนธาตุ เมธี ลานประทักษิณ และไตรนิเวศ ล้วนสะท้อนแนวคิดและสัญลักษณ์ทางศาสนาที่แฝงด้วยปรัชญาพุทธศาสนาและศิลปกรรมโบราณ ซึ่งมีอิทธิพลต่อศิลปะพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จนถึงปัจจุบัน

มูลเหตุแห่งการสร้างสถาปัตยกรรม

พระสถูปนั้น มีประเพณีการสร้างสำหรับบรรพชิตมาแต่ก่อนพุทธกาล ไม่เฉพาะแต่สำหรับบรรพชิตของพระเจ้าจักรพรรดิเท่านั้น สถูปที่สร้างบรรพชิตบุคคลอื่น ๆ ก็มี ดังปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทว่า พระพาหิยะเป็นพุทธสาวก ถูกโคชนถึงมรณภาพ พระพุทธองค์โปรดให้สร้างสถูปบรรพชิตไว้ไม่มีเป็นตัวอย่าง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2545: 17) ถ้าว่าตามโบราณวัตถุที่ตรวจพบในอินเดีย ถึงพวกที่นับถือศาสนาอื่น เช่น พวกเดียรถีย์นิครนถ์ ก็สร้างสถูปบรรพชิตของศาสดาจารย์เป็นทำนองเดียวกัน พิเคราะห์ดูตามลักษณะพระสถูปที่สร้างมาตลอดกาลบัดนี้ เห็นว่าสถูปชั้นเดิมทีเดียวจะเป็นแต่พูนดินขึ้นเป็นโคกที่ฝังอัฐิธาตุแล้วลงเชือกรอบกันดินพังและบนโคกนั้นทำนองจะปักกรัณฑ์หรือฉัตรให้เป็นเกียรติยศ หรือเป็นเครื่องหมายให้รู้ว่าเป็นที่ฝังอัฐิธาตุท่านผู้ใด ถ้าไม่ใช่อัฐิธาตุคนสำคัญก็จะเป็นแต่ พูนดินเป็นโคกเท่านั้น (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2545: 19) สถูปเป็นยุคแรกเริ่มเป็นสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมการปลงศพในสมัยก่อนประวัติศาสตร์มนุษย์จัดการศพผู้ตายด้วยการฝัง หลักฐานหลุมฝังศพสมัยก่อนประวัติศาสตร์หลายแห่ง ต่อมาเมื่อพิธีกรรมความเชื่อซับซ้อนมากขึ้น จึงมีการมุนดินบนหลุมศพขึ้นเป็นเนินสูง (Tope) (Benjamin Rowland, 1970: 77)

หรือสร้างเป็นห้องสุสานใต้ดิน ตามระดับสถานภาพทางสังคมของผู้ตาย เมื่อมีพระเพณีการเผาศพ มนุษย์จึงให้บรรพชิตในภาชนะและฝังในเนินดินเช่นอดีต หากผู้ตายเป็นบุคคลชั้นสูงจะก่อดินหรืออิฐเป็นเนินสูงปักฉัตร สัญลักษณ์แสดงความสำคัญของผู้ตาย และทำรั้วล้อมป้องกันฝูงสัตว์ (Dietrich Seckel, 1964: 103) สถูปในฐานะที่เป็นสถานที่บรรพชิตจึงมีมาก่อนสถูปบรรพชิตพระบรมสารีริกธาตุ ดังที่ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทตอนหนึ่งกล่าวถึงการสร้างสถูปบรรพชิตว่า “เมื่อพระพาหิยะพุทธสาวกถูกโคชนถึงมรณภาพ พระพุทธองค์โปรดให้สร้างสถูปบรรพชิตไว้” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2551: 22)

พุทธสถานที่สำคัญคือ สถูป อันเป็นสัญลักษณ์สำหรับบูชาแทนองค์พระพุทธเจ้า มีที่มาจากเนินดินบรรพชิต หลังพระพุทธเจ้าปรินิพพาน พุทธสาวกได้แบ่งพระบรมสารีริกธาตุบรรจุในเนินดินตามประเพณีนิยม และประดับฉัตรด้านบนตามสถานะกษัตริย์ ในพุทธคัมภีร์ระบุว่า มีสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ 8 แห่ง (Benjamin, 1970: 77) สมัยต่อมาได้มีการบัญญัติหลักการสร้างสถูปเพื่อบูชาใน

ความหมายต่าง ๆ ได้แก่ บริโณคเจดีย์ สร้างเพื่อสักการะแทนพระองค์ ณ สังฆนิยสถานสี่แห่งตามพุทธประวัติ และสถูปสององค์ องค์แรกเป็นสถูปบรรจุอังคาร ณ เมืองปิบพลีวัน และสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ เมืองกุสินารา ธรรมเจดีย์ สร้างเพื่อสักการะบูชาแทนองค์พระพุทธรูปเจ้า ตามพุทธวาจาที่ว่า พระธรรมแทนองค์ โดยพระพุทธศาสนา เช่น คาลาพระอริยสัง “เย ธมมา เหตุปภวา (อาห) เตสสญ โย นิโรธ จ เอวาทิ มหาสมโณ” และ อุทเทสิกเจดีย์ สถูปที่สร้างอุทิศแก่พุทธศาสนาในวารสำคัญ ต่าง ๆ ”(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2551: 20-25)

สถูปเป็นสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมการปลงศพและการบูชาในศาสนาพุทธ โดยมีต้นกำเนิดจากการพูนดินฝังอัฐิธาตุผู้วายชนม์ ต่อมาพัฒนามาเป็นสถูปที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุหลังการปรินิพพานของพระพุทธเจ้า หลักฐานโบราณคดีชี้ให้เห็นว่าการสร้างสถูปมีมาก่อนพุทธกาล เช่น การสร้างสถูปบรรจุอัฐิธาตุของพระพาหิยะ พุทธสาวกผู้มรณภาพจากอุบัติเหตุ โดยพระพุทธองค์ทรงโปรดให้สร้างขึ้น สถูปได้รับการปรับปรุงให้เป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้า โดยมีการบัญญัติรูปแบบต่าง ๆ บริโณคเจดีย์ สร้างเพื่อสักการะพระบรมสารีริกธาตุ ธรรมเจดีย์ สร้างเพื่อระลึกถึงพระธรรมคำสอน และ อุทเทสิกเจดีย์ สร้างเพื่ออุทิศในโอกาสสำคัญต่าง ๆ พัฒนาการนี้สะท้อนถึงความศรัทธาและความเคารพต่อพระพุทธศาสนาที่สืบทอดต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

สถูปเจดีย์ในพระพุทธศาสนา

ในสมัยสุโขทัย คำว่า “สถูป” และ “เจดีย์” ถูกใช้ควบคู่กัน ดังปรากฏในจารึกเก่าแก่ที่กล่าวว่า “จุ่งทั้งหลายกระทำบูชาพระสถูปเจดีย์” แม้ในปัจจุบัน นักวิชาการยังคงใช้คำทั้งสองนี้ แต่คำว่า “เจดีย์” ได้รับความนิยมมากกว่า คำว่า “สถูป” มักใช้ในบริบทที่เน้นถึงสิ่งก่อสร้างสำหรับบรรจุอัฐิธาตุของบุคคลสำคัญ เช่น เมื่อพระเจ้ายอติเชียงรายแห่งเมืองเชียงใหม่ทรงสร้างสถูปขนาดใหญ่ในวัดมหาโพธาราม เพื่อบรรจุพระอัฐิของพระเจ้าติโลกราช อัยกาของพระองค์ ในอดีต สถูปถูกสร้างขึ้นเพื่อบรรจุอัฐิของบุคคลที่ได้รับการเคารพบูชา ตัวอย่างที่สำคัญคือ สถูปของพระสารีบุตร อัครสาวกของพระพุทธเจ้า ซึ่งเริ่มต้นจากการเป็นสถูปมูลดินขนาดเล็ก แต่ได้รับการบูรณะให้ยิ่งใหญ่เมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลาย กษัตริย์หลายราชวงศ์ เช่น คุปตะ สูงคะ และปาละ ต่างสนับสนุนการก่อสร้างสถูปและอาคารขนาดใหญ่ที่นาลันทา จนกลายเป็นศูนย์กลางการศึกษาอันเลื่องชื่อ สถูปยังถูกสร้างขึ้นเพื่อบรรจุเครื่องอัฐบริขารของพระพุทธเจ้า เช่น บาตรและจีวร ตามบันทึกของหลวงจีนเหียนจิ่งซึ่งได้เดินทางไปยังสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนา สะท้อนถึงคติความเชื่อและศรัทธาในพระพุทธศาสนาที่ฝังลึกในวัฒนธรรมเอเชียมาช้านาน (ธนธร กิตติกานต์, 2557: 3-7)

สถูปเจดีย์ในอินเดียเกิดขึ้นมาพร้อมกับศาสนาพุทธเกิดในอินเดีย นับตั้งแต่พระพุทธองค์ทรงอุบัติและสั่งสอนเวไนยสัตว์สืบมา ตราบจนปรินิพพานไปแล้ว เหล่าสาวกพากันเผยแพร่ดำรงพุทธอาณาจักรให้แผ่กว้างไพศาลยิ่งกว่าเดิม ศาสนาพุทธดำรงอยู่ต่อมาอีกหลายร้อยปี มีกษัตริย์อินเดียหลายพระองค์นับถือพระพุทธศาสนา ก็ส่งเสริมให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายยิ่งขึ้น ครั้งหนึ่งเคยรุ่งโรจน์ แต่

ต่อมาگیโรราปรักหักพัง พระเจ้าอโศกมหาราช (พ.ศ. 270–307) แห่งราชวงศ์โมริยะทรงศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง โปรดให้สร้างถาวรวัตถุเป็นเครื่องระลึกถึงสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าขึ้น เช่น ศิลาลับลังก์บกข สัณณลักษณะแทนพระพุทธเจ้าขณะทรงตรัสรู้ ศิลารธรรมจักรกับกวางหมอบ สัณณลักษณะแทนพระพุทธเจ้าขณะทรงแสดงปฐมเทศนา ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน และสถูปเจดีย์ สัณณลักษณะแทนพระพุทธเจ้าทรงนิพพาน (นิตดา หงส์วิวัฒน์ และคณะ, 2555: 10)

แนวความหมายเกี่ยวกับสถูปเจดีย์ในพระพุทธศาสนาผมได้ทบทวนคัมภีร์ วรรณกรรม หนังสือ ตำรา และเอกสารทางวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พอสรุปได้ดังนี้

พระมหาสมจินต์ สมมาปณโณ ได้กล่าวว่า สถูปหรือเจดีย์ในพระพุทธศาสนา เป็นพุทธประสงค์โดยตรง และพอกกล่าวได้ว่า ประเพณีนิยมในการสร้างพระสถูปเจดีย์นั้น มีเฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น และนิยมสร้างกันมาตั้งแต่สมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์ชีพอยู่แม้ แต่คราวที่พระสารีบุตรผู้เป็นพระอัครสาวกเบื้องขวานิพพาน หลังจากทำฌาปนกิจสรีระแล้ว พระพุทธเจ้าก็ยังสั่งให้พระจุนทะและคณะสร้างเจดีย์เพื่อบรรจุสารีริกธาตุไว้ที่ประตูพระเชตะวัน เมืองสาวัตถี และส่วนหนึ่งให้สร้างสถูปเจดีย์บรรจุไว้ที่หน้าลานทาบานเกิด ความจริงประเพณีนิยมในการสร้างสถูปหรือเจดีย์นี้มีมาก่อนพุทธกาล (พระมหาสมจินต์ สมมาปณโณ, ออนไลน์)

ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้ทรงเรียบเรียงหนังสือเรื่อง “ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ.2000” โดยกล่าวถึง การขยายตัวของศิลปวัฒนธรรมของทวารวดี โดยอ้างคำของ ศาสตราจารย์ของ บวส เซอสิเยร์ว่า ศิลปะแบบทวารวดีได้ขยายตัวออกไป 3 ทาง คือ ทางทิศตะวันออกทางหนึ่งไปยังอำเภออรัญประเทศ ผ่านทางดงละครคงคริมหาโพธิ์ อีกทางหนึ่งไปยังที่ราบสูงโคราช โดยผ่านทางจังหวัดสระบุรี และแยกออกเป็นหลายสายที่แม่น้ำมูล ไปยังจังหวัดมหาสารคามทางทิศเหนือไปยังจังหวัดลำพูน (คืออาณาจักรหริภุญชัย) โดยผ่านทางจังหวัดลพบุรี นครสวรรค์และตาก ทางใต้มีทางลงไปยังแหลมมลายูโดยผ่านทางจังหวัดราชบุรี และเพชรบุรี ทางเหล่านี้มา บรรจบกันแถวบริเวณเมืองอุทอง ที่ทราบได้เช่นนี้ เพราะอาศัยโบราณวัตถุสถาน แบบทวารวดี ที่ค้นพบตามสายทางเดินเหล่านั้น ส่วนที่บ้านโคกไม้เดน อำเภอพยุหะคีรี จังหวัดนครสวรรค์ ได้ค้นพบสถาปัตยกรรมแบบแปลกที่ไม่เคยพบมาก่อนในศิลปะแบบทวารวดี คือ สถูปรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีกำแพงแก้วล้อมรอบ เพื่อกันเขตประตักษณ (ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2535: 24-25)

ศักดิ์ชัย สายสิงห์ ได้กล่าวว่า เจดีย์คือหลักฐานศิลปกรรมที่สำคัญที่บ่งบอกถึงความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ความเป็นอยู่ และศรัทธาความเชื่อในพุทธศาสนาในแต่ละชนชาติในแต่ละยุคสมัย ด้วยเหตุนี้การประดิษฐานพระพุทธศาสนา ณ ที่ใดจะมีการสร้างศาสนสถานและ การสถาปนาเจดีย์ขึ้นก่อน เพราะเจดีย์คือที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุอันเปรียบเสมือนตัวแทนของ องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และคู่กับกาสร้างเจดีย์จะมีพระอุโบสถหรือพระวิหารสำหรับกระทำพิธีกรรมของพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน ด้วยเหตุนี้เจดีย์จึงสร้างด้วยวัตถุที่มั่นคงถาวร ก่อด้วยอิฐ หิน ศิลาลง ฉาบปูน และอาจมีการปั้นปูนประดับลวดลาย (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2560: 11) เจดีย์จึงเป็นหนึ่งในองค์ประกอบ

สำคัญที่มักพบภายในเขตพุทธสถาน วัดอุปประสงค์ของการสร้างเจดีย์คือเพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า แม้ช่วงไทยโบราณรับคติและแนวคิดในการสร้างเจดีย์จากหลายแหล่ง เช่น อินเดีย ศรีลังกา พม่า เป็นต้น แต่ได้มีการเลือกรับ ปรับใช้รูปแบบเจดีย์ ผสมกับการสร้างสรรค์เกิดเป็นเจดีย์ที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของงานศิลปะแต่ละสมัย นับตั้งแต่สมัยทวารวดี ศรีวิชัย ลพบุรี สุโขทัย ล้านนา อโยธยา และรัตนโกสินทร์ พัฒนาการของเจดีย์แต่ละยุคสะท้อนคตินิยม ภูมิปัญญาของช่าง ความสัมพันธ์ของผู้คน และพลังศรัทธาต่อพุทธศาสนา ที่น่าสนใจคือ เจดีย์ยังเป็นหลักฐานอีกประเภทหนึ่งที่สามารถนำมาใช้ศึกษาทางประวัติศาสตร์ควบคู่กับหลักฐานลายลักษณ์อักษร ซึ่งอาจช่วยไขปริศนาบางประเด็นในประวัติศาสตร์ไทยได้ อีกทั้งยังพบความหมายของเจดีย์ที่ปรากฏในคัมภีร์ที่กล่าวถึงเรื่องการสร้างสถูป หมายถึง สถานที่อันควรแก่การเคารพบูชาสำหรับบุคคล 8 ประเภท ได้แก่ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระปัจเจกพุทธเจ้า พระสาวก พระภิกษุณี พระโพธิสัตว์ พระสงฆ์ และพระมหาจักรพรรดิ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556: 49)

สถูปเจดีย์ในพระพุทธศาสนาเป็นสัญลักษณ์ทางศาสนาและวัฒนธรรมที่สืบทอดมาอย่างยาวนาน โดยในสมัยสุโขทัย คำว่า “สถูป” และ “เจดีย์” ถูกใช้ควบคู่กัน เพื่อหมายถึงสิ่งก่อสร้างที่บรรจุอัฐิธาตุของบุคคลสำคัญ เช่น พระเจ้ายอดเชียงรายสร้างสถูปบรรจุพระอัฐิพระเจ้าติโลกราช ในอินเดียสถูปเริ่มจากเนินดินที่บรรจุอัฐิธาตุ จนพัฒนาเป็นศาสนสถานที่ซับซ้อน มหาสถูปแห่งนาลันทา พระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งเสริมการสร้างสถูปและศาสนสถานเพื่อแสดงความเคารพต่อพระพุทธเจ้า เช่น สถูปสาญจีและศิลปะลัทธิต่าง ๆ ส่วนในไทย สถูปเจดีย์ได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดีย ศรีลังกา และพม่า ก่อนจะปรับให้เข้ากับศิลปะพื้นถิ่นตามยุคสมัย เช่น ทวารวดี สุโขทัย อโยธยา และรัตนโกสินทร์ นักวิชาการเช่น พระมหาสมจินต์ สมมาบุญโญ, ม.จ.สุภัทโรตติมาภรณ์ และศักดิ์ชัย สายสิงห์ ต่างชี้ให้เห็นว่าการสร้างสถูปเจดีย์สะท้อนถึงคติความเชื่อและศรัทธาในพระพุทธศาสนา อีกทั้งเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ทรงคุณค่าในการศึกษาวัฒนธรรมไทยและภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

สรุป

สถูปเจดีย์ในพระพุทธศาสนาเป็นสัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ที่สืบทอดมาตั้งแต่สมัยอินเดียโบราณ โดยเริ่มจากการพูนดินฝังอัฐิธาตุผู้วายชนม์ พัฒนาเป็นศาสนสถานที่ซับซ้อน มหาสถูปแห่งนาลันทา ในไทย สถูปเจดีย์ได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดีย ศรีลังกา และพม่า ก่อนจะปรับให้เข้ากับศิลปะพื้นถิ่นในยุคทวารวดี สุโขทัย อโยธยา และรัตนโกสินทร์ จากนักวิชาการ ชี้ให้เห็นว่าสถูปเจดีย์สะท้อนคติความเชื่อและศรัทธาในพระพุทธศาสนา ผ่านองค์ประกอบเชิงสัญลักษณ์ เช่น หอระฆัง ฉัตร และฐานระเบียง ที่แสดงถึงจักรวาลในคติพุทธ ศาสนสถานเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่สำคัญในการศึกษาความเป็นมาของสังคมไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สะท้อนถึงพลังศรัทธาและการปรับตัวทางศิลปกรรมที่สอดคล้องกับยุคสมัย ทำให้สถูปเจดีย์ยังคงเป็นศูนย์รวมแห่งความศรัทธาและวัฒนธรรมสืบจนปัจจุบัน

เอกสารอ้างอิง

- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2545). ตำนานพระพุทธเจดีย์. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน.
- พระครูโสภณปริยัติสุธี (ศรีบรรตร ธีธมโม) (2550). ทฤษฎีรัฐศาสตร์ในพระไตรปิฎก. พิมพ์ครั้งที่ 2. พะเยา: โรงพิมพ์เจริญอักษร.
- พระมหาสมจินต์ สมมาปญโญ (2567), “เจดีย์ในพระพุทธศาสนา”. บทความวิชาการ. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://www.mcu.ac.th/article/detail/503>.
- สันติ เล็กสุขุม (2567). “เจดีย์ทรงระฆัง-ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์-ทรงปราสาท มาจากไหน อย่างไร”. วารสาร ศิลปวัฒนธรรม, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://shorturl.asia/imHeC>.
- หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล (2522). ศิลปะอินเดีย. นครปฐม: แผนกบริการกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล (2535). ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. 2000. กรุงเทพมหานคร: บริษัท รุ่งแสงการพิมพ์ จำกัด.
- สมชาย สิริประเสริฐศิลป์ (2529). การศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรมเจดีย์ในสมัยรัชกาลที่ 4. สาขาวิชาโบราณคดี สมัยประวัติศาสตร์. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์ (2556). พุทธศิลป์สมัยรัตนโกสินทร์ พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์ (2560). เจดีย์ในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการและพลัศัรฐธา. นนทบุรี: สำนักพิมพ์ เมืองโบราณ.
- น. ณ ปากน้ำ (2529) ความเป็นมาของสถาปัตยกรรมเจดีย์ในสยามประเทศ. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์การพิมพ์พลชัย.
- นิตดา หงส์วิวัฒน์ และคณะ (2555). พระพุทธรูปและเทวรูป: ศิลปะทวารวดี ศิลปะทักขิณ และศิลปะร่วมแบบเขมร. กรุงเทพมหานคร: มติชน.
- ธนธร กิตติกานต์ (2557). มหาธาตุ. กรุงเทพมหานคร: มติชน.
- Adrian Snodgrass (2537). The Symbolism of the Stupa. แปลโดย ภัทรพร สิริกาญจน และคณะ. สัณฐักษณแห่งพระสถูป. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ธนธร กิตติกานต์ (2557). มหาธาตุ. กรุงเทพมหานคร: มติชน.
- Benjamin Rowland. The Art and Architecture of India Buddhist. Hindu and Jain Methuen. penguin Books L.td., 1970.

